

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2020 metai

2

LI

Vilnius 2020

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2020

2

Vilnius 2020

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2020

2

Vilnius 2020

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Baltosgos universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos nacionalinės ekonomikos ir valstybinės tarnybos akademija,
Rusija / The Russian Presidential Academy of National Economy
and Public Administration (RANEP), Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakgoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje: <http://talpykla.istorija.lt/>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2020
© Straipsnių autoriai, 2020

REGINA LAUKAITYTĖ

Lietuvos istorijos institutas

**PASKUTINIAI VOKIEČIŲ OKUPACIJOS MĖNESIAI LIETUVOJE:
GYVENTOJŲ BĖGIMAS Į REICHĄ IR POLITINIAI LŪKESČIAI
1944 METAIS**

ANOTACIJA. Straipsnyje analizuojama situacija Lietuvoje paskutiniais vokiečių okupacijos mėnesiais, keliama klausimai, kaip 1944 m. pavasarį ir vasarą rengtasi gyventojų evakuacijai ir kaip ji vyko, kokią įtaką karo pabėgėlių traukimosi į Vokietiją mastui, žmonių politiniams lūkesčiams turėjo okupacinės valdžios propaganda ir lietuvių pogrindžio organizacijų svarstymai apie politinę bei karinę padėtį ir karo pabaigą.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Antrasis pasaulinis karas, gyventojų evakavimas, karo pabėgėliai, politiniai lūkesčiai 1944 m.

ANNOTATION. The article analyses the situation in Lithuania in the last months of the German occupation, focusing on what preparations for the evacuation of the population were made in the spring and summer of 1944 and how it proceeded, and the impact of the propaganda of the occupying authorities and the deliberations of Lithuanian underground organisations regarding the political and military situation and the end of the war on the numbers of war refugees and the political expectations of citizens.

KEYWORDS: Second World War, evacuation, war refugees, political expectations in 1944.

1944 m. vasarą į Lietuvą sugrįžo Raudonoji armija – vėlyvą liepos 13 d. vakarą Maskvoje nuaidėjusiu saliotu buvo pažymėtas Vilniaus užėmimas. Miestas rytiniame Lietuvos pakraštyje tapo Lietuvos SSR sostine. Tačiau vokiečių okupacija Lietuvoje užtruko iki spalio (išskyrus Klaipėdą, kuri buvo užimta kitų metų sausį), tad kelis mėnesius žmonės gyveno politiškai neapibrėžtoje karinių veiksmų zonoje, suirutėje. Keliuose

atsirado gausybė civilių karo pabėgėlių, kurių vieni su manta sunkvežimiuose, vežimuose su pririštais galvijais, kiti dviračiais ar net pėsti traukėsi į Rytų Prūsijos pasienį ir toliau į Vokietiją, Trečiąjį reichą.

Tikslesnė karo pabėgėlių iš Lietuvos statistika nėra žinoma (ją plačiau aptarusio istoriko Dariaus Juodžio duomenimis, būta įvairių skaičiavimų – nuo 60 tūkst. iki 150 tūkst., net 350 tūkst. lietuvių¹). Jų gyvenimas, politinė bei kultūrinė veikla sąjungininkų administruojamose karo pabėgėlių stovyklose, emigracija į JAV ir kitas šalis sulaukė nemažai istorikų dėmesio², be to, išleista daug atsiminimų ir dienoraščių, atskleidžiančių pasitraukimo priežastis ir neretai dramatiškas aplinkybes³.

„Tai buvo stichiškas, neplanuotas, niekieno neorganizuojamas ir nevadovaujamas bėgimas iš savo namų. [...] Būtinybė palikti savo tėvynę lietuvius užklupo visai nepasirengusius“⁴, – teigė istorikas Vincas Bartusevičius išsamiaame tyrime apie lietuvių gyvenimą perkeltųjų asmenų stovyklose po karo. Analogišką nuomonę formuluoja ir kiti istorikai⁵. Tačiau toks teiginys teisingas tik iš dalies, nes vokiečių okupacinė valdžia vis dėlto pasirūpino kai kurių gyventojų grupių evakuacija (iš paliekamų Sovietų Sąjungos regionų ir vėliau iš Lietuvos⁶), netgi kraupių nusikaltimų įkalčių naikinimu Paneriuose ir Kauno fortuose. Be to, jis verčia atsakyti į klausimus – kodėl lietuviai (lietuviškoji administracija) buvo užklupti nepasirengę? Kodėl Lietuvoje karo pabaigos laukta nesirengiant naujai sovietų okupacijai, o jai prasidėjus katastrofa priimta kaip laikinas reiškinys (gyventojų masinis pasitraukimas dažnai apibūdinamas metafora „manėm, kad greit grįšim“)? Kas subrandino lūkesčius, kad sovietų okupacija bus laikina?

Šio darbo tikslas – plačiau iširti situaciją Lietuvoje 1944 m. vasarą ir atsakyti į anksčiau nurodytus klausimus, išanalizuoti, kaip buvo koordinuojami civilių gyventojų veiksmai priartėjus Rytų frontui; turint omenyje visuomenės nepasitikėjimą viešaisiais

¹ D. Juodis, *Šiapus ir anapus kordono. Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išėiviją 1945–1991 m.*, Vilnius, 2016, p. 46–47.

² Išsamiausias darbas: V. Bartusevičius, *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*, Vilnius, 2012.

³ A. Maceina, Nuo ko mes bėgome, *I laisvę*, 1971, nr. 51, p. 6–22; *Bėgome nuo teroro. Iš tėvynės išblokštųjų atsiminimai*, red. J. Prunskis, Chicago, 1980; *Manėm, kad greit grįšim. 18 pokalbių apie pasitraukimą į Vakarų 1940–1944 m.*, sud. D. Cidzikaitė ir kt., Vilnius, 2014 ir kt.

⁴ V. Bartusevičius, min. veik., p. 29.

⁵ Žr. Jono Vaičėnonio įvadą knygai: J. J. Mašiotas, *Nuo Vaitiškųjų iki Augsburgio: karo meto atsiminimai*, Kaunas, 2012, p. 6; D. Dapkutė, *Lithuanian Diaspora: from Displaced Persons to Diaspora Politics, Population Displacement in Lithuania in the Twentieth Century: Experiences, Identities and Legacies*, ed. T. Balkelis, V. Davoliūtė, Vilnius, 2015, p. 239.

⁶ J.-H. Antons, *Flucht ins „Dritte Reich“*. Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945), *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe, 14 (2017), H. 2, S. 231–257, prieiga per internetą: <https://zeithistorische-forschungen.de/2-2017/5486> [žr. 2019 12 02] (autorius analizavo Ukrainos gyventojų traukimosi motyvus bei jų padėtį Reiche); A. Bubenys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, p. 441.

cenžurojamais informacijos šaltiniais, siekiama išsiaiškinti, kuo suirutėje vadovavosi gyventojai, kaip jie ir pagrindžio organizacijų vadovai vertino 1944 m. vasarą susidariusią karinę bei politinę padėtį ir kokios karo baigties tikėjosi, kokią įtaką gyventojų traukimosi į Vokietiją mastui turėjo šie vertinimai.

Kaip minėta, šis trumpas, bet esminių pasekmių Lietuvos istorijai turėjęs laikotarpis historiografijoje atskirai netyrinėtas, nors savotiško tarpuvaldžio įvykiai patenka į plačius kontekstus istorikams analizuojant vokiečių ir 1944 m. sovietų okupacijas, karo veiksmus, prasidedantį partizaninį judėjimą bei jo spaudą⁷, pasitraukusiųjų statistika aptariama tiriant gyventojų migracijas⁸. Šiam tyrimui aktualiausi yra Liudo Truskos⁹, Arūno Bubnio¹⁰ ir Christopho Dieckmanno¹¹ darbai apie situaciją bei politines nuotaikas Lietuvoje 1944 m. vasarą. Tyrimui pasitelkta oficialioji ir pogrindyje 1944 m. vasarąėjusi spauda¹², amžininkų dienoraščiai ir atsiminimai.

Gyventojų veiksmų koordinavimas 1944 m. vasarą

Po katastrofiško Vermachto pralaimėjimo prie Stalingrado, Rytų frontas nebesustodamas judėjo į Vakarus. Karo eigos lūžį netruko pajusti ir nacių okupuota Lietuva – okupacinė valdžia sugriežtino savo politiką (bandyta sudaryti SS batalioną, mobilizacijai

⁷ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, sud. A. Anušauskas ir kt., Vilnius, 2007, p. 246–250, 269–276; R. Čekutis, *Partizanų spauda 1944–1953 m.*, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 2, p. 181–195; A. Anušauskas, *Paspriešinimo židiniai: pagrindinė spauda 1944–1987 metais*, *Darbai ir dienos*, nr. 38, 2004, p. 49–57.

⁸ V. Bartusevičius, *min. veik.*, p. 30–33; V. Stravinskienė, *Priverstinės migracijos LSSR: etninių mažumų atvejis (1940–1941, 1944–1989 m.)*, *Oikos*, 2016, nr. 2, p. 22; D. Dapkutė, *Be teisės sugrįžti: Lietuvos gyventojų priverstinės migracijos keliai ir likimai po Antrojo pasaulinio karo*, *Apokalipsy baityckich światów // The Apocalypses of the Baltic Worlds*, pod red. J. Niewulis-Grablunas, J. Prusinowskiej, J. B. Wal-kowiak, Poznań, 2017, p. 59–68 ir kt.

⁹ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 116–121, 125–127; tas pats, 1941–1944 m.: kas buvo lietuvių priešas nr. 1?, *Kultūros barai*, 2002, nr. 4, p. 85–95; tas pats, *Politiniai lietuvių orientyrai Antrojo pasaulinio karo metais*, *Lietuvių tauta antinacinės koalicijos kovų verpetuose*, ats. red. H. Šadžius, Vilnius, 2003, p. 59–77.

¹⁰ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, Vilnius, 1991; tas pats, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998.

¹¹ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, t. 2, Göttingen, 2011, S. 1497–1504.

¹² Oficialūs vokiečių okupacinės valdžios leisti Vilniaus, Kauno ir apskričių laikraščiai nustojo eiti 1944 m. birželio–liepos mėn., bet visuomenės informavimo vaidmenį 1942–1944 m. atliko ir pogrindyje veikusią rezistencinių organizacijų – Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK), Lietuvių fronto, Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS) ir daugelio kitų spauda. Apie jų leidėjus, pogrindyje veikusias politines sroves plačiau žr.: A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*; A. Ruzgas, *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai. Okupacijų metai. 1940–1989. Leidinių sąvadas*, Vilnius, 2010.

nepavykus uždarytos aukštosios ir kai kurios kitos mokyklos, represuota grupė inteligentų, daugėjo šaukimų į darbo, aviacijos talkininkų tarnybas). Šalyje gausėjo rusakalbių karo pabėgėlių – traukdamiesi iš Rusijos, Ukrainos, Baltarusijos vokiečiai evakavo jiems talkinčius asmenis, kiti traukėsi nuo fronto ir bolševikų patys. Dešimtys tūkstančių žmonių, daugiausia moterų ir vaikų (*biežancy*), buvo paskirstyti po visas apskritis, apgyvendinti pas ūkininkus ir specialiai atidarytame Alytaus lageryje¹³.

Lietuviškoji administracija (generalinių tarėjų vadovaujamos vadybos), Savitarpinės pagalbos komiteto padaliniai sparčiai kaupė patirtį, kur nukreipti iš SSSR atvykstančius pabėgėlius, organizavo jų maitinimą ir apgyvendinimą. Dar daugiau, buvo inicijuotas Sovietų Sąjungoje gyvenančių lietuvių grąžinimas į tėvynę: 1944 m. vasario mėn. Kaune sudaryta Centrinė lietuvių grąžinimo komisija ėmėsi koordinuoti jų grįžimą iš „Wermachto užimtų Rytų sričių“ – t. y. iš vokiečių kariuomenės paliekamos SSSR. Iniciatyvai pritarė vokiečių civilinė ir karinė valdžia, pirmiausia, matyt, siekdama propagandinių tikslų (laikraščiuose pasirodė daug reportažų, atvykusiųjų interviu apie žiaurų bolševikų jungą, nuo kurio būtina be atodairos bėgti), tad ją gana sėkmingai imta įgyvendinti. Spaudos duomenimis, pavyko grąžinti ir įkurdinti apie tūkstantį lietuvių¹⁴.

Tačiau tiek artėjant Rytų frontui, tiek Raudonajai armijai liepos mėn. pradžioje peržengus Lietuvos sieną, vietos valdžios institucijos gyventojų srautų koordinavimo funkcijų nebeatliko. Iš oficialių laikraščių (matyt, ir radijo naujienų) gyventojai galėjo daug daugiau sužinoti apie įvykius Vakarų, Italijos, Tolimųjų Rytų ir kituose frontuose, nei SSSR vakaruose. Užgrobtų teritorijų praradimas žiniose traktuotas kaip „planuotas atsitraukimas“, „fronto linijos tiesinimas strateginiais sumetimais“ ir pan. Antai apie svarbių sostinių praradimą rašyta: „Vokiečiai savo judriu kovos būdu pasitraukė iš Kijevo ir sutrukdė bolševikams pasiekti operatyvinių laimėjimų“¹⁵; „Romos perėjimas į anglų

¹³ N. K a i r i ū k š t y t ė, Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais, *Lietuvos istorijos metraštis*. 1992, 1994, p. 145–150. Rusijos istorikų duomenimis, iki 1946 m. lapkričio iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos į kitas SSSR respublikas buvo grąžinti 283 407 vokiečių išvežti asmenys (В. З е м с к о в, Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг., *Труды Института российской истории*, Вып. 11, 2013, с. 263).

¹⁴ Prie Vidaus reikalų vadybos Visuomenės reikalų departamento įkurtą komisiją sudarė bent trijų vadybų (Maitinimo ir žemės ūkio, Darbo ir socialinių reikalų, Finansų) ir Savitarpinės pagalbos komiteto atstovai, jai vadovavo Stepas Mackevičius. Komisija rinko informaciją apie kompaktiškai ir pavieniui SSSR teritorijoje gyvenusius lietuvius, sudarė ir suspėjo nusiųsti įgaliotinių grupes į Minską bei Rygą, pradėjo registruoti norinčius grįžti, planuodama maždaug 15–20 tūkst. lietuvių repatriaciją. Gegužės mėn. organizuotai, parsigabendamos turtą geležinkelio atvyko pirmosios šeimos iš Minsko (200) ir iš Oršos, Mogiliavo bei Borisovo (500) apylinkių. Jos buvo apgyvendintos pas Marijampolės apskr. ūkininkus. Birželio viduryje atvyko dar vienas, paskutinis ešelonas iš Minsko (A. B r a z i u l i s, Jau prasidėjo lietuvių grąžinimas iš Rytų, *Karys*, 1944, nr. 23, p. 4; V. M i n v y d a s, Pas tuos, kurie į tėvynę sugrįžo, *Savitarpinės pagalbos žinios*, 1944, nr. 12–13, p. 10).

¹⁵ Rytų fronte, *Lietuviai*, 1943 11 13, nr. 24, p. 2.

ir amerikiečių rankas strateginės padėties nekeičia¹⁶. „Vilniaus gynėjai atsilaikė“¹⁷, – skelbė Kauno dienraščio antraštė liepos 11 d. Oficialiojoje spaudoje vyravo informacija apie Vokietijos priešus kamuojančias problemas (visišką bolševikų išsekimą, desperatišką V–1 raketomis apšaudomo Londono evakavimą, kone paralyžiuojančius Ameriką masinius streikus, beviltišką sąjungininkų įklimpimą „invazijos fronte“ ir t. t.), skelbta apie greitą ir galingą vokiečių ofensyvą – laukta naujo ginklo, kuris „reikšmingai paveiks karo baigtį“.

Suprantama, oficialioji žiniasklaida negalėjo peržengti nacių cenzūros nubrėžtų ribų, kelti propagandai disonuojančių klausimų. Tačiau civilių gyventojų padėties nesvarstė ir pagrindžio organizacijos. Iš nelegalios spaudos galima spręsti, kad visą dėmesį jų vadovai 1944 m. pirmąją pusę buvo sutelkę į lietuviškų karinių pajėgų (Vietinės rinktinės) mobilizavimo ir panaudojimo Vilniaus krašte, kur šeimininkavo lenkų partizanai, problema. Antra vertus, kaip pamatysime, pagrindininkai vadovavosi perdėm optimistinėmis karo baigties prognozėmis.

Gyventojų ir turto evakavimo planai. Rytų frontui artėjant prie Lietuvos sienų, miestuose vis dažniau būdavo skelbiamas aviacijos antskrydžių pavojus (pirmosios antskrydžių aukos Vilniuje ir Kaune palaidotos dar 1942 m. kovą). Miestuose ir miesteliuose buvo organizuojami priešlėktuvinės apsaugos pirmosios pagalbos kursai, laikraščiuose skelbti patarimai, kaip įsirengti slėptuves. Kauno (matyt, ir kitų vietovių) gyventojai jas masiškai ėmė rengtis kovo–balandžio mėn.¹⁸ Tačiau iki tiesioginių karo veiksmų Lietuvoje pradžios didesnių bombardavimų išvengta – sovietų lėktuvai praskrisdavo griauti Vokietijos miestų. Tai greičiausiai buvo viena priežasčių, kodėl iki pat 1944 m. liepos mėn. pradžios šalyje išvengta gyventojų panikos.

Gyventojų ir turto evakavimo planai Lietuvoje buvo pradėti sudarinėti gana anksti, be to, juos rengė ir lietuvių, ir vokiečių administracija. Generalinių tarėjų kompetencija apėmė vien didžiųjų miestų evakuaciją šalies ribose, o okupacinio režimo tarnybos ruošėsi žmonių ir turto išgabenimui į Vokietiją.

Su Generaliniu komisariatu suderintas Lietuvos miestų evakuacijos planas buvo patvirtintas 1944 m. kovo 30 d. Jis turėjo būti įgyvendintas iki balandžio 15 d.: įstai-gų archyvus ir vertybes ketinta išvežti, tarnautojų šeimos turėjo persikelti į kaimus¹⁹. Atskira atsakinga institucija, berods, nebuvo įkurta, bet pareigomis pasidalinta – visų

¹⁶ Lemiami karo įvykiai, *Ūkininko patarėjas*, 1944 06 06, nr. 23, p. 1.

¹⁷ *Ateitis*, 1944 07 11, nr. 157, p. 1.

¹⁸ M. L u g o v o j u s, Kasdienis gyvenimas Kaune vokiečių okupacijos metais (1941–1944): būstas, maistas ir pramogos, *Kauno istorijos metraštis*, 2016, nr. 16, p. 119–121; P. D o g e l i s, *Kas pergyventa. 1930–1949 metų dienoraštis*, parengė R. Laukaitytė, Vilnius, 2017, p. 441, 447 (1944 m. kovo 24, balandžio 19 d. įrašai).

¹⁹ J. M a t u l i o n i s, *Neramios dienos*, Toronto, 1975, p. 335.

miestų evakavimu buvo pavesta rūpintis atsargos pulkininkui Jonui Šlepečiuui (buvusiam Laikinosios vyriausybės vidaus reikalų ministrui, vėliau dirbusiam Vidaus reikalų vadyboje), miestų burmistrams ir apskričių viršininkams²⁰. Kauno miesto inžinierius Algirdas Prapuolenis parengė detalų jo evakuacijos planą – miestas buvo padalintas į šešias zonas pagal gyventojų tankį, planuota kitur apgyvendinti apie 62 tūkst. žmonių, numatytos vietos septyniems barakams, kuriuose prisiglaustų netekę pastogės per bombardavimus²¹.

Vargu, ar gyventojai buvo informuoti apie šiuos planus, nes jų taip ir nesiiimta realizuoti. Tiesa, balandžio 5 d. spaudoje pasirodė keletas nurodymų civiliams: pirmasis generalinis tarėjas generolas Petras Kubiliūnas paragino gyventojus, kuriems nebūtina nuolat gyventi ir dirbti didesniuose miestuose, dėl galimų bombardavimų nedelsiant išsikelti į mažiau pavojingas vietas²². Atrodo, tai nesukėlė gyventojų panikos: Kaune šie nurodymai paskatino gandus, kad išsikėlusiujų butuose bus įkurdinamos vokiečių šeimos²³. Tuo pačiu metu, balandžio 5 d., netikėtai buvo nutraukti mokslo metai keturių didžiausių miestų mokyklose ir mokiniai iki rugsėjo išleisti atostogų²⁴. Mokyklų patalpų prireikė kariuomenei, tačiau tėvai, matyt, raginti išvežti vaikus pas gimines į kaimus²⁵.

Nors rengtasi, iki pat liepos mėnesio pradžios valdžios institucijos nesiryžo pradėti evakuoti miestų įstaigų bei civilių gyventojų, informuoti jų apie numatytą apgyvendinimą bei aprūpinimą. Pogrindžio žiniomis, Kauno evakuacijos planai (įgyvendintini iki balandžio 15 d.) buvo atidėti²⁶. Ši žinia irgi sutikta be nerimo, pagrindis nesvarstė naujos sovietų okupacijos pavojaus, atvirksčiai, Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS) apžvalgoje tuo metu teigta: „[...] nėra naujų davinų už bolševikų pakartotinės okupacijos neišvengiamumą ir šia prasme už tiesioginę grėsmę mūsų sienoms“²⁷.

Lietuviškoji administracija, matyt, sąmoningai laikėsi laukimo politikos, vengė okupacinei vokiečių valdžiai priminti gyventojų evakuacijos klausimo aktualumą. Imdamiesi iniciatyvos, generaliniai tarėjai rizikavo būti apkaltinti defetistinėmis nuotaikomis, be to,

²⁰ Ten pat, p. 332, 334.

²¹ Ten pat, p. 334.

²² P. K u b i l i ū n a s, Lietuvos miestų gyventojams, *Ateitis*, 1944 04 05, nr. 81, p. 1; tas pats, *Ūkininko patarėjas*, 1944 04 14, nr. 15, p. 8.

²³ P. D o g e l i s, min. veik., p. 443 (1944 04 05 įrašas).

²⁴ [Žinutė] *I Laisvę*, 1944 04 03, nr. 6, p. 2.

²⁵ V. Č- n a s, Moksleivius netikėtai paleidžiant, *Naujoji Lietuva*, 1944 04 13, nr. 87, p. 4.

²⁶ [Žinutė] Atidėta Kauno evakuacija, *I Laisvę*, 1944 04 29, nr. 7–8, p. 2. Nors viešai evakavimo klausimai nesvarstyti, Vidaus reikalų vadyba ir vėliau jais rūpinosi. Gegužę ketinta evakuoti vertingesnius kultūros, mokslo ir meno eksponatus. Įgaliotinis švietimo reikalams buvo nurodęs muziejams, universitetams, valstybės archyvui, pagrindinėms bibliotekoms ir Mokslų akademijai iki gegužės 1 d. pranešti, kaip tos įstaigos pasiren-gios evakuoti saugomas vertybes ([Žinutė], *I Laisvę*, 1944 04 29, nr. 7–8, p. 4).

²⁷ Besąlyginė kapituliacija, *Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga. Vidaus informacijos tarnyba. Biuletėnis*, 1944 04 11, nr. 2.

negalėjo nežinoti, kad Vermachtui praėjus, SSSR lieka „išdeginta žemė“. Tokia „evakuacija“ buvo tiesiogiai susijusi su ūkio bei transporto infrastruktūros, pramonės naikinimu, darbingo amžiaus žmonių išgabenimu arba žudymu²⁸. Nepriklausomos valstybės atkūrimu tikėję Lietuvos politikai, pagrindžio veikėjai siekė to išvengti, rūpinosi šalies ūkio išsaugojimu.

Vokiečių organizuota evakuacija. Kaip minėta, okupacinė valdžia iš anksto rengėsi evakuacijai. Ji gana tiksliai numatė kraustymosi iš Lietuvos laiką – vasario mėn. sudaryta speciali komisija iki birželio pabaigos turėjo parengti įrenginių, prekių, žaliavų ir kito turto išvežimo arba sunaikinimo planus²⁹. Be to, visiškai slaptais dar 1944 m. kovo mėn. aukščiausių Reicho pareigūnų patvirtintais įsakais buvo numatyta iš Lietuvos, Latvijos ir Estijos išvežti apie 500 tūkst. gyventojų (kalbėta apie visuotinę latvių bei estų ir dalinę lietuvių evakuaciją). Evakuotini asmenys buvo suskirstyti į tris kategorijas – sudarinėti žinomų inteligentų bei ypač vokiečiams nusipelnusių žmonių ir specialistų sąrašai (į pirmąjį iš Lietuvos įtraukta apie 5 tūkst., į antrąjį – iš visų trijų šalių apie 40 tūkst.), planuota išgabenti vokiečių karinėse pajėgose, policijoje ir pan. tarnavusius vyrus bei jų šeimas³⁰. Numatytą planą okupacinė valdžia ėmė vykdyti liepos 3 d., generaliniam komisarui įsakius pradėti evakuoti Vilniaus, Kauno Šiaulių ir Panevėžio miestus bei apygardas³¹.

Nemažai gyventojų grupių liepos pradžioje iš Lietuvos išvyko organizuotai, joms sudarytos neblogos sąlygos išsigabenti turtą. Okupacinė valdžia nuo liepos 2 d. evakavo savo tautiečius – civilius kolonistus, kurie lydimi policijos apsaugos išvyko tvarkingomis gurguolėmis, išsiveždami turtą ir išsivarydami gyvulius³². Organizuotai liepos 8–14 d. buvo likviduotas Kauno getas – iki to laiko išgyvenusius darbingus žydus perkėlus į Vokietijos koncentracijos stovyklas, Vilijampolės pastatai sprogdinti, siekiant nužudyti besislapsčiusius žmones. Beje, iš Kauno centro evakuota generalinio komisaro įstaiga laikinai įsikūrė Vilijampolėje³³; matyt, galvota, kad rusai nebombarduos geto. Totali prievartinė evakuacija vykdyta Klaipėdos krašte, kurio miestai ir kaimo vietovės visiškai ištuštėjo³⁴.

²⁸ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 441; U. Ražinskaitė, Vokietijos išdegtos žemės politikos padariniai Vištyčio apylinkių gyventojams Antrojo pasaulinio karo metais, *Genocidas ir rezistencija*, 2013, nr. 2, p. 116–138.

²⁹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 442.

³⁰ Ten pat, p. 446.

³¹ Ten pat, p. 441–447; Ch. Dieckmann, min. veik., p. 1499–1501.

³² E. J. Tazis, *Pabėgėliai*, Šiauliai, 2016, p. 74. Autoriaus liudijimu, jo šeima išvyko gurguolėje su viso Šiaulių krašto civiliais vokiečiais, jie turtą gabenosi 3 vežimais.

³³ J. Matulionis, min. veik., p. 394.

³⁴ N. Kairiūkštytė, Klaipėdos krašto repatriantai ir jų padėtis 1945–1950 m., *Lituanistica*, 1991, nr. 2, p. 35; V. Safronovas, Klaipėdos užėmimo 1944–1945 metais kontroversijos, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, t. 18, 2009, p. 132–133; S. Kraniuskienė, S. Pocytytė, R. Leiserowitz, I. Šutinienė, *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijoje*, Klaipėda, 2019, p. 57–64.

Artėjančių karo veikslių suirutėje minėti evakuotinių asmenų sąrašai tebegaliojo. Matyt, dažnas iš buvusiųjų juose išvyko vokiečių tarnybų pasiūlytu transportu, aprūpinti reikalingais sienos kirtimo dokumentais, rekomendacijomis. Organizuojama paskutiniu momentu lietuvių evakuacija nebuvo prievartinė. Antai liepos pabaigoje generalinio komisaro įsakymu buvo evakuoti Kauno arkivyskupas Juozapas Skvireckas ir jo pagalbininkas vyskupas Vincentas Brizgys – jiems buvo atsiųsti sunkvežimiai, įteikti dokumentai, tačiau ir šie, ir kiti vyskupai bei jų aplinkos žmonės dėl išvykimo apsisprendė patys³⁵. Kai kuriems asmenims, matyt, buvo keliamos išankstinės sąlygos: pas seną politikos veteraną Joną Šliūpą Palangoje apsilankę du aukštesnio rango pareigūnai pažadėjo jam su šeima skirti vagoną turtui išsigabenti, jei jis įsipareigos per Berlyno radijo stotį pasakyti kalbą Amerikos lietuviams. J. Šliūpai sutikus, spalio 2 d. atsiųsti kareiviai padėjo susikrauti mantą ir sunkvežimiu nugabeno į Kretingos geležinkelio stotį, kur laukė žadėtas vagonas³⁶.

Evakuotis savarankiškai organizavosi administracijos įstaigų tarnautojai, kuriems grėšė bolševikų represijos: gurguole iš Trakų liepos 3 d. Vokietijos link pajudėjo įvairių to miesto įstaigų tarnautojai su šeimomis (kaip rašė dienoraštyje vienas įvykių dalyvis: „Vyrai vykome ginkluoti“³⁷); liepos 11 d. – grupė Raseinių apskr. įstaigų tarnautojų³⁸. Kai kurie vokiečiai, matyt, jautė pareigą padėti jiems talkinusiems asmenims, net tiems, kurie neužėmė svarbesnių pareigų³⁹. Traukiniu išvyko beveik visas Čiurlionio ansamblis, jau rugpjūčio 17 d. surengęs koncertą Vienoje⁴⁰.

Organizuotai buvo evakuojamos kai kurios įstaigos ir specialistai, reikalingi karo nualintos Vokietijos ekonomikai. Pvz., geležinkelio tarnybos darbuotojų išvykimą tvarkė specialus komitetas, jiems buvo parūpinti vagonai⁴¹; lydimi vokiečių su SS karininku

³⁵ R. Laukaitytė, *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, Vilnius, 2010, p. 185–187.

³⁶ A. Mauraigis, Jonas Šliūpas mano prisiminimuose, J. Būtenas, *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*, Vilnius, 2004, p. 239. Šių atsiminimų autorius išvyko kartu su J. Šliūpo šeima.

³⁷ L. Kerulis, Gaudomi ir bombarduojami, *Bėgome nuo teroro*, p. 200.

³⁸ M. Karasas, *Gyvenimo sūkurioose. Atsiminimai 1901–1951*, Chicago, 1982, p. 307–308.

³⁹ Antai Utenos savivaldybėje vertėju kurį laiką dirbusio vyro šeima gerokai nustebo, kai pažįstamas vokiečiai atsiuntė jiems sunkvežimį, nors jis ten senokai nebedirbo (B. Kemelis-Keřtas, *Nesipriešinti genocidui negalėjom. Eilinio partizano atsiminimai*, Vilnius, 2015, p. 13); Džiuginėnų dvare prie Telšių vokiečių įkurdintos įmonės buhalteris 1944 m. spalio pradžioje bendrovei išsikeliant gavo pasiūlymą su šeima vykti į Vokietiją: „Davė porą arklių, vežimą, ir mes išvažiavome“ (J. Mališauskas, *Apkasų darbininko prisiminimai (1944–1945)*, *Krantai*, 2012, prieiga per internetą: <http://www.kranturedakcija.lt/app/webroot/files/Krantai20121Malisaukas73–79.pdf>, [žr. 2020 02 02]; J. Kapačinskas, *Siaubingos dienos. 1944–1950 metų atsiminimai*, Chicago, 1965, p. 39; S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*, d. II, Los Angeles, 1957, p. 424–425).

⁴⁰ A. Paškoniš, *Marijampolės karo mokyklos ir jos kariūnų likimas*, [s.l., s.a.], p. 29; *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 4, Vilnius, 2003, p. 366.

⁴¹ J. Kapačinskas, min. veik., p. 9–10; taip iš Kauno pavyko išvykti būsimo prezidento Valdo Adamkaus, kurio motina dirbo geležinkelyje, šeimai (V. Adamkus, *Likimo vardas – Lietuva*, Kaunas, 1998, p. 18).

priešakyje vilkstine išvyko Kauno, Telšių ir Plungės tekstilės fabriku tarnautojai⁴². Ko nesuspėta demontuoti ir išvežti – naikinta. Didžiausi nuostoliai ūkiui iš esmės buvo padaryti liepos–spalio mėn., kai buvo demontuojama bei išvežama į Vokietiją elektrinių, fabriku įranga, vokiečių kariuomenė traukėsi sprogdindama tiltus, geležinkelio stotis, elektrines, pramonės įmones, kareiviai grasindami ginklais išvarydavo galvijus, padeginėjo ūkininkų sodybas ir javų laukus.

Karo pabėgėlių traukimas. 1944 m. liepos pradžioje Raudonajai armijai peržengus Lietuvos sieną ir artėjant frontui, bene kiekvienam teko apsispręsti – išvykti ar pasilikti. Stebint vokiečių kapituliacijos ženklus, nerealizuoti ketinimai tvarkingai evakuoti didžiuosius miestus peraugo į panišką gyventojų traukimąsi į Reichą. Kaip pastebėjo istorikas J.-H. Antons, grįžtančio režimo baimė 1939 m. Sovietų Sąjungos okupuotose teritorijose sietina ne tiek su kolaboravimu, kiek su socialine padėtimi bei politiniais įsitikinimais⁴³. Išskyrus negausias minėtas grupes, daugumai teko apsispręsti individualiai: žmonės svarstė, kokios represijos jiems grėstų pasilikus (ypač dirbę okupacinės valdžios institucijose, prisidėję prie antisovietinės propagandos, bolševikų netoleruotų „išnaudotojų klasių“ atstovai), kiti ieškojo laikinos užuobėgos nuo artėjančių karo veiksmų, bombardavimų.

Kaip minėta, valdžios institucijos neįstengė pasirūpinti civiliais gyventojais, neteikė adekvačios informacijos apie karinę padėtį. Vokiečiai vykdė užduotį evakuoti jiems reikalingus asmenis bei institucijas, tačiau lietuviškoji administracija tam neturėjo nei realios valdžios galių, nei finansinių resursų. Vienas būsimų partizanų vadų Juozas Lukša-Daumantas prisiminė savo šeimos svarstymus apie išvykimą iš Lietuvos:

Nelengva buvo – jokio objektyvaus patarimo iš šalies, jokios objektyvios informacijos. Nacių okupacijos metu taip gausiai lankiusi tautą pagrindžio spauda jau kurį laiką visiškai nepasirodydavo. Nutrūko ryšiai su rezistencijos centrais. Be panikos ir bėgimo psichozės, kitko nesuras⁴⁴.

Masiškesnį gyventojų išvykimą iš Lietuvos ilgai ir efektyviai stabdė Vokietijos siena – norint ją kirsti reikėjo turėti leidimą. Jo neturėję žmonės keletą savaitių praleisdavo pasienyje, apsistoję pas ūkininkus, klebonijose ar prie savo vežimų. Atsiminimų autorių liudijimu, vokiečiai nuolat terorizavo šiuos pabėgėlius, mobilizuodavo vyrus kasti apkasų, naudojosi suirute verbuodami darbininkus Reicho gamykloms. Tačiau liepos mėn. žmonių susitelkė tiek, kad dokumentus imta išdavinėti pačiame pasienyje (pabėgėliai buvo aprūpinami maisto kortelėmis, instruktuojami, kur vykti ir kokios institucijos užtikrins jų tolesnį apgyvendinimą bei įdarbinimą).

⁴² K. P a b e d i n s k a s, *Nuo Plungės iki Maroko. Atsiminimai*, Chicago, 1988, p. 300.

⁴³ J.-H. A n t o n s, min. veik.

⁴⁴ J. D a u m a n t a s, *Partizanai*, 6 leid., Vilnius, 2015, p. 17–18.

Panika Lietuvoje prasidėjo pirmosiomis liepos dienomis, pirmiausia Vilniuje, gyventojams nuo birželio 29 d. stebint intensyvų vokiečių kariuomenės bei ginkluotės traukimą iš Baltarusijos, lydimą nesibaigiančio karo pabėgėlių srauto, ir skubų civilinės administracijos bei policijos išvykimą (nieko neviešinant liepos 3 d., kai buvo prarastas Minskas). Įkandin panikos apimti ėmė bėgti ir gyventojai – traukiniais, automobiliais, net valtimis ir baidarėmis Nerimi⁴⁵.

Suvalkijos link traukiantys Vermachto daliniai jau liepos 2 d. pasiekė Kauną. Sužinojus apie Vilniaus evakuaciją ir fronto linijos priartėjimą, panaši panika kilo ir šiame mieste (liepos 5 d.). Nors tarėjus į pasitarimą („stačiomis“, tik informacijai) sukviėtęs generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas paragino įstaigas tęsti darbą (esą Vilnius evakuojamas tik dėl galimų sunkumų pristatyti gyventojams maisto produktų), Kaune kilo suirutė. Pasak finansų tarėjo Jono Matulionio, „evakuacija įvyko pati savaime“⁴⁶. Gyventojai traukėsi iš miesto, liepos 16 d. iš veterinarijos akademijos Vilijampolėje išsikraustė pats Generalinis komisaratas, dar stabtelėjęs keliuose miesteliuose, o nuo liepos 31 d. funkcionavęs jau Vokietijos teritorijoje⁴⁷.

Visi tyrėjai pripažįsta, kad tikslesnių duomenų apie 1944 m. vasarą–rudenį pasitraukusių iš Lietuvos gyventojų skaičių nėra. Tų metų statistika paprastai atspindi ne atskirų valstybių gyventojų, bet tautybių situaciją: istoriografijoje paskelbtais duomenimis, 1946 m. pabaigoje Jungtinių Tautų pagalbos ir atkūrimo organizacija (UNRRA) globojo apie 65 300 lietuvių karo pabėgėlių, kurių dauguma buvo išvykę iš Lietuvos 1944 m.⁴⁸ Beveik analogiškus statistinius duomenis tuomet surinko SSSR tarnybos, kurių žiniomis 63 401 lietuvis (109 214 latvių ir 58 924 estai) po karo tapo Vakarų valstybių gyventojais⁴⁹. Turint omenyje, kad šių tarnybų duomenimis, iki 1946 m. kovo mėn. (baigiantis masinei Sovietų Sąjungos piliečių repatriacijai) iš buvusio Reicho teritorijos į SSSR buvo grąžinti 50 396 lietuviai (iš jų 3019 – karo belaisviai)⁵⁰, galima teigti, kad pasibaigus

⁴⁵ Padėkime atsitraukiantiems tautiečiams, *Ateitis*, 1944 07 06, nr. 154, p. 4; Vilniaus evakuavimas, *Lietuvių fronto biuletenis*, nr. 26/40, 1944 07 07, p. 3–4; J. Matulionis, min. veik., p. 366; P. Stakauskas, Prieš partizanų apšaudomi pabėgom Nemunu, *Bėgome nuo teroro*, p. 237–239.

⁴⁶ J. Matulionis, min. veik., p. 393.

⁴⁷ Ten pat, p. 396, 416.

⁴⁸ V. Bartusevičius, min. veik., p. 32; R. Kraujelis, *Lietuva Vakarų politikoje: Vakarų valstybių nuostatos Lietuvos okupacijos ir aneksijos klausimu 1940–1953 metais*, Vilnius, 2008, p. 131–132.

⁴⁹ B. Земсков, min. veik., p. 264, 267.

⁵⁰ Šie repatriantai buvo tarp 4 199 488 vadinamųjų SSSR piliečių – civilių ir karo belaisvių, kurie vykdant Jaltos konferencijos nutarimus iki 1946 m. kovo 1 d. grįžo arba buvo prievarta grąžinti į savo kilmės šalį Sovietų Sąjungą iš visų Vokietijos okupuotų šalių, taip pat Šveicarijos ir Švedijos. Nors repatriacija tęsėsi ir vėliau, jos mastas labai sumažėjo: 1946–1951 m. į SSSR grįžo tik 253 239 žmonės. 44,7 proc. žmonių buvo grąžinti iš SSSR kariuomenės užimtų teritorijų (B. Земсков, «Возвращенцы» и «невозвращенцы» (о судьбе советских перемещенных лиц в 1944–1956 гг.), с. 107, prieiga per internetą: <https://cyberleninka>).

karui ten buvo apsisoję ne mažiau kaip 115 700 lietuvių. Tarp grįžusiųjų / gražintų, matyt, vyravo priverstinis darbus dirbę ir SSSR okupacinėje zonoje atsidūrę žmonės (oficialiojoje spaudoje 1944 m. birželį pavišintu Lietuvos profesinės sąjungos spėjimu, Reicho darbo tarnyboje buvo apie 50 tūkst. lietuvių, kitų įstaių duomenimis – 30 tūkst.⁵¹, o iš viso okupacijos metais darbams išvežta apie 70–75 tūkst. Lietuvos gyventojų⁵²).

Skaičiuotina, kad dėl 1944 m. vasarą–rudenį vykusios migracijos Lietuva patyrė maždaug 80 tūkst. gyventojų nuostolį (be Klaipėdos krašto, kurį apleido apie 133 tūkst. gyventojų, tarp jų apie 10 tūkst. lietuvių⁵³), nes traukėsi ir kitataučiai šalies gyventojai (1942 m. surašymo duomenimis, jų būta apie 19 proc.⁵⁴), nemažai žmonių žuvo per bombardavimus, kitų duomenys nepateko į statistines suvestines (negyveno karo pabėgėlių stovyklose, o ir į Lietuvą sugrįžo išvengdami filtracijos punktų bei registracijos). Turint omenyje kitus lietuvių migracijos srautus, toks skaičius nėra išskirtinai didelis, tačiau dešimtys tūkstančių žmonių apleido Lietuvą per kelis mėnesius, be to, išvyko daug inteligentų ir įvairių sričių specialistų.

1944 m. vasarą vyravusios politinės prognozės

Gyventojų traukimosi iš Lietuvos mastą lėmė politinės situacijos vertinimai, kuriuos formavo keli svarbūs faktoriai: 1) oficialioji propaganda ir okupacinės valdžios elgesys priartėjus frontui; 2) lietuvių politinio pogrindžio – gausių laikraščių – skleidžiama informacija bei samprotavimai apie artimiausią šalies ateitį. Lietuvių politinis pogrindis sekė užsienio radijo stočių pranešimus ir palaikė ryšius su lietuvių karininkais, 1944 m. mėginusiais telkti karines pajėgas ir duoti atkirtį bolševikams.

Vokiečių pareigūnai iki paskutinių Lietuvos okupacijos dienų siekė išlaikyti visuomenės rimtį. Atsišaukimais, publikuotais laikraščiuose (greičiausiai platintais ir lapeliais), jie ragino žmones laikytis tvarkos ir disciplinos. Jau vykstant mūšiams dėl Vilniaus liepos 10 d. laikraščiai skelbė generalinio komisaro pranešimą, kuriuo jis patikino, kad

ru/article/n/vozvraschentsy-i-nevozvraschentsy-o-sudbe-sovetskih-peremeschennyh-lits-v-1944-1956-gg/viewer [žr. 2020 05 13]; П. Полян, *Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине*, Москва, 2002, с. 509, 526.

⁵¹ Apie dirbančius Vokietijoje lietuvius ir jų šeimas, *Ūkininko patarėjas*, 1944 06 15, nr. 24, p. 7. Iki paskutinių vokiečių okupacijos dienų nesiliovė plati propagandinė kampanija, raginanti gyventojus registruotis darbams Reiche, žadant rūpintis Lietuvoje pasilikusiomis jų šeimomis.

⁵² J. B r a s l a u s k a s, Okupacinė darbo prievolių politika Lietuvoje 1941–1944 metais, *Lietuvos istorijos studijos*, 2015, nr. 15, p. 58.

⁵³ N. K a i r i ū k š t y t ė, Klaipėdos krašto repatriantai ir jų padėtis 1945–1950 m., *Lituanistica*, 1991, nr. 2, p. 35; V. B a r t u s e v i č i u s, min. veik., p. 33.

⁵⁴ P. Z u n d ė, Demographic Changes and Structure in Lithuania, prieiga per internetą: http://www.lituanus.org/1964/64_34_01_Zunde.html [žr. 2020 05 13].

susidariusi fronto būklė bei kovos einančios prie Lietuvos sienų kelia generalinės srities gyventojams **nepagrįstus** [paryškinta mano – R. L.] būkštavimus ir nerimą. Vokiečių karinė vadovybė yra pasiryžusi užkirsti bolševikams kelią ir neleisti įsiveržti į Lietuvos sritį. [...] Vokiečių ir lietuvių savivaldos įstaigos yra nusistačiusios išlaikyti krašte ir lietuvių tautoje tvarką, saugumą, ramybę ir aprūpinimą⁵⁵.

Kauno miesto komisaras tądien ragino vyrus ir moteris „dirbti savo ligšiolinį darbą“ ir tvirtino, kad aprūpinimas maisto produktais esąs užtikrintas, ir „esančioji fronto būklė Kauno miestui jokio pavojaus nesudaro. Vokiečių kariuomenė visomis jėgomis gins jūsų tėvynės žemę“⁵⁶.

Vokiečiai pagrįstai tikėjosi aktyvaus Lietuvos gyventojų pasipriešinimo bolševikų invazijai. Tomis dienomis nestigo priešintis mobilizuojančių jų šūkių: „Kartu su vokiečių kariais, kovoj su priešu, Lietuvos vyrų ir moterų pareiga prisidėti ir ginti Lietuvos žemę nuo sovietinių gaujų“⁵⁷; „Imkimės ginklo! Visa lietuvių tauta – armija prieš bolševizmą.“⁵⁸ Tačiau deklaruojant pareigą kovoti, nebuvo jokių nuorodų apie tų vyrų ir moterų apginklavimo galimybes, konkrečius veiksmus įžengus priešui. Sąvokas „Raudonoji armija“, „sovietų kariuomenė“ vartoti vengta – teigta, kad tenka kovoti su „bolševikinėmis gaujomis“, „banditų gaujomis“, parašiotininkais.

Nei anksčiau, nei 1944 m. vasarą vokiečiai neturėjo aiškios Lietuvos gyventojų ginkluoto priešinimosi bolševikams strategijos, tam skirtų rezervų. Jie nepatikliai vertino lietuvių politikų pastangas apginkluoti ir gimtosios žemės gynybai panaudoti vietines pajėgas, t. y. atkurti Lietuvos kariuomenę. Tad 1944 m. vasario mėn. leidę kurti Vietinę rinktinę (netrukus užsiregistravo apie 20 tūkst. vyrų; apie 5 tūkst. jų buvo pašaukti, gavo uniformas ir ginklus), vokiečiai siekė lietuvių batalionus perduoti SS žinion ir išsiųsti kovoti už šalies ribų. Tam pasipriešinę rinktinės štabo karininkai su vadu generolu Povilu Plechavičiumi gegužės mėn. viduryje buvo suimti, o pirmuosiuose susirėmimuose lenkų partizanų sutriuškinti batalionai išsklaidyti. Tokia įvykių eiga nuvylė ir mobilizaciją organizavusius generalinius tarėjus, ir rezistencijos organizacijų vadovus. Pastarieji puoselėjo panašius gynybinius planus⁵⁹, kaip rašyta Lietuvių fronto pagrindžio laikraštelyje 1944 m. balandžio pradžioje: „Yra perspektyva sudaryti vieningą Pabaltijo tautų frontą, kuris, vokiečių aprūpintas technikiniais ginklais ir strateginiais rezervais, turėtų atlaikyti visus sovietų spaudimus“.⁶⁰

⁵⁵ Pranešimas lietuvių tautai, *Ateitis*, 1944 07 10, nr. 156, p. 1.

⁵⁶ Pranešimas Kauno gyventojams!, ten pat.

⁵⁷ Pranešimas lietuvių tautai, ten pat. Žr. taip pat Rytų krašto komisaro Hinricho Lohsės atsišaukimą „Rytų Krašto gyventojai!“, kuriame jis ragino bendromis jėgomis siekti pergalės: „Laimėjimas gi kovoje tinkamai pasirodžiusiems rytų krašto tautoms užtikrins laimingą ir garbingą ateitį“ (*Ateitis*, 1944 07 16, p. 1).

⁵⁸ Tik ginklas išgelbės!, ten pat, 1944 07 04, p. 6.

⁵⁹ A. B u b n y s, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 166.

⁶⁰ Reikia organizuoti Lietuvos ginkluotąsias pajėgas, *Į Laisvę*, 1944 04 03, nr. 6, p. 1.

Pakeitę Vietinės rinktinės štabo vadovybę vokiečiai birželio–liepos mėn. dar mėgino tęsti mobilizaciją (šįkart pirmajam generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui aiškiai įvardijant, kad pašauktieji priklausys vokiečių karinei jurisdikcijai⁶¹; generaliniai tarėjai su kitais veikėjais važinėjo po Lietuvą ir aiškino reikalą kurti lietuviškus karinius dalinius⁶²). Ketinta organizuoti apskrityse apsaugos komandas, bet tam nebebuvo laiko. Laikinai pristabdžiusi sovietų puolimą Vilniaus, Kauno ir Šiaulių miestų gynyba, vokiečių kariuomenė buvo priversta toliau trauktis.

Pasiekusi Nemuną ir užėmusi Kauną bei Gardiną, liepos–rugpjūčio sandūroje sovietų kariuomenė, pasak Winstono Churchillio, stabtelėjo – per penkias savaites nužygiavusi 400 km, ji sustojo papildyti savo atsargų⁶³. Lietuvoje šis stabtelėjimas, trukęs iki spalio pradžios, sukėlė daug vilčių: anksčiau pasitraukusieji ėmė grįžti (organizuoti pasipriešinimą ar bent jau apsidairyti⁶⁴, dalis ūkininkų mėgino grįžę rūpintis ūkiu, nuimti derlių⁶⁵), kiti lūkuriavo pasienyje, vildamiesi lūžio karo veiksmuose ar jo pabaigos. To paties laukė vokiečiai, jų daliniai ėmė ardyti gyventojų pastatus ir rengti apšiltintus blindadžius – tikėjosi Lietuvos pasienyje praleisti žiemą⁶⁶, leista grįžti Klaipėdos krašto pabėgėliams – vien į Klaipėdą grįžo apie 6 tūkst. žmonių⁶⁷. Anot Ch. Dieckmanno, apšildami Lietuvos teritoriją vokiečiai buvo tikri, kad greitai vėl ją užims⁶⁸. Viltys sulaukti karo atomazgos 1944 m. vasarą Raudonajai armijai pasiekus Trečiojo reicho prieigas, atrodė tokios realios, kad net palengvinus dokumentų patikros procedūras ir visai atvėrus sieną, nemažai žmonių išvyko tik girdėdami fronto kanonadą ir visiškai priartėjus sovietų tankams⁶⁹.

⁶¹ Lietuvos vyrai! *Ateitis*, 1944 07 05, nr. 153, p. 1; Potvarkis dėl šaukimo karo tarnybon, *Panevėžio apygardos balsas*, 1944 06 22, nr. 24, p. 1.

⁶² V. B. Pšibilskis, *Mykolas Biržiška. Patrioto, mokslininko, kultūrininko gyvenimo ir veiklos pėdsakai*, Vilnius, 2009, p. 359.

⁶³ W. Churchill, *Antrasis pasaulinis karas*, t. IV: *Triumfas ir tragedija*, Vilnius, 2017, p. 236.

⁶⁴ Iš Vokietijos trumpam grįžo Leonas Prapuolenis, vyskupas V. Brizgys, tuomet moksleivis V. Adamkus. Taip pat žr.: *Manėm, kad greit grįšim*, p. 89. Iki spalio pradžios vokiečiai vis dar kontroliavo padėtį 7 apskrityse: Mažeikių, Kretingos, Telšių, Raseinių, Tauragės, Šakių ir Vilkaviškio. Nei vokiečiams, nei lietuviams nepavyko sutelkti karinių rezervų. Tiesa, sudaryta, bet menkai ginkluota Tėvynės apsaugos rinktinė spalio 7 d. su vokiečių dalinių likučiais mėgino sulaukyti puolimą atnaujinsią Raudonąją armiją prie Sedos.

⁶⁵ J. Kapačinskas, min. veik., p. 34–39.

⁶⁶ Ten pat, p. 38; A. Lukoševičius, *Rytų Prūsijos keliais*, Kaunas, 2005, p. 13.

⁶⁷ V. Saffronovas, min. veik., p. 132; S. Kraniauskienė, S. Pocytė, R. Leiserowitz, I. Šutinienė, min. veik., p. 58.

⁶⁸ Ch. Dieckmann, min. veik., t. 2, p. 1504.

⁶⁹ Daug karo pabėgėlių pasienyje lūkuriavo: Slavikų klebonijoje kelias savaites gyveno istorikas Zenonas Ivinskis, filosofas Antanas Maceina ir kt., Vilkaviškio kurijoje su kitais lūkuriavo buvęs kariuomenės vadas Stasys Raštikis, vyskupas Vincentas Padolskis, ūkyje netoli Virbalio – vyskupas V. Brizgys ir t. t. Taip pat žr.: *Manėm, kad greit grįšim*, p. 65, 90 ir kt.

Taigi, 1944 m. vasarą–rudenį, antrus metus vokiečiams traukiantis iš SSSR, jiems kariaujant keliais frontais, žmonėms vis dar netrūko optimizmo. Daugelis buvo tikri, kad traukiasi tik nuo fronto, kuris prie Vokietijos sienų turi stabilizuotis, karas tuoj baigsis diplomatiniais susitarimais. Paskutiniuose VLIK ir Lietuvių fronto posėdžiuose dalyvaavęs Povilas Šilas prisiminė:

Paskutiniame Lietuvių Fronto posėdyje visi mes guodėmės viltimi, kad greitai baigsis karas ir kad Vakarų valstybės taikos sutartimi su Vokietija atstatys Nepriklausomas Lietuvą, Latviją, Estiją ir Lenkiją. 1944 m. gegužės–birželio mėnesiais mes visi tikėjome, kad, jeigu Lietuvą laikinai ir užima Rusijos raudonoji armija, tai tik labai trumpam laikui, iki Taikos konferencijos, ilgių ilgiausiai pusei metų. Dauguma Lietuvių Fronto paskutinio posėdžio dalyvių ruošėsi „trumpam“, ilgiausiai „pusmečiui“, pasitraukti į Vakarų Europą, kad, atėjus tinkamam laikui, galėtų tuojau sugrįžti į Lietuvą⁷⁰.

Panašios nuotaikos buvo užvaldžiusios nemažą visuomenės dalį⁷¹, nes, kaip minėta, nebuvo patikima informacija disponuojančio ir ją teikiančio politinio centro. Formuojant visuomenės nuomonę itin svarbus buvo iš pagrindžio ją pasiekiantis politikų balsas. Gana gausi įvairių politinių srovių poziciją atspindinti lietuvių pagrindžio spauda 1943–1944 m. situaciją vertino optimistiškai. Pasak A. Bubnio, „Lietuvių rezistencijai buvo būdingas pernelyg didelis tikėjimas anglosaksų pergale ir jų parama Rytų ir Vidurio Europos valstybėms bei nepakankamas Tarybų Sąjungos karinio ir politinio pajėgumo įvertinimas.“⁷²

⁷⁰ P. Š i l a s, *Mano kryžiaus kelių odiseja*, Vilnius, 1994, p. 92. Autorius VLIK atstovavo Lietuvių frontui.

⁷¹ Tokių nuotaikų vyravimą liudija įvairiausių visuomenės atstovų – aukšto rango karininkų, dvasininkų, politikų, mokytojų, valstiečių – atsiminimai ir dienoraščiai. Pasak Vokietijon pasitraukusio pulkininko Antano Macelio, „Tomis dienomis tik svajojome, kad reikia kaip nors išsilaikyti iki karo pabaigos ir tuomet galėsime grįžti namo“ (A. M a c e l i s, *Atsiminimai*, parengė G. Rudis, Vilnius, 2014, p. 247); panašiai mąstė vyskupas V. Brizgys (V. B r i z g y s, *Gyvenimo keliai*, Vilnius, 1993, p. 112); nesuskubęs pasitraukti kunigas Jonas Žviny nys raminosi: „Štabe lietuviai karininkai kalbėjo, kad rusai nors ir užeis, bet bus neilgai, nes vokiečiai visomis galiomis juos blošk kuo toliau nuo savo tėvynės“ (J. Ž v i n y s, *Mano gyvenimo užrašai*, Vilnius, 1993, p. 151). Įžvalgumo pristigo ir pagrindžio organizacijų vadovams, kai kuriems patyrusiems politikams (antai diplomatas Petras Klimas 1944 m. ilgai nesiryžo išvykti – anot Vaclovo Sidzikausko, „jis netikėjo Lietuvai grėsusiu antros bolševikų okupacijos pavojumi, o tikėjo vokiečių kariuomenės pranašumu“ (V. S i d z i k a u s k a s, *Lietuvos diplomatijos paraštėje*, Vilnius, 1994, p. 220); Vaclovas Rimšelis apie pasitraukimą 1944 m. rašė: „Tada visi buvo įsitikinę, kad bolševikai ilgai neišsilaikys Lietuvoje. Kažkodėl buvo spėliojimai, kad bolševikai išsilaikys tik dvi savaites, paskui, kad du mėnesius. Moterys brangius savo kailinius ir kitus drabužius, gražiai ir saugiai supakuotus, duobėse užkasė. Jos buvo įsitikinusios, kad po dviejų mėnesių grįš į Lietuvą“ (V. R i m š e l i s, *Nuo Murnų iki Čikagos*, Kaunas, 2012, p. 138). Panašiai ateitį prognozavo vokiečių pagalbos evakuojantis sulaukęs minėtas J. Šliūpas ir jo aplinkos žmonės, kurie naktį iškasę duobę paslėpė kai kuriuos daiktus: „Visi tikėjome, kad karas greitai baigsis ir visi grįšime į savo namus ir į savo darbus“ (A. M a u r a g i s, min. veik., p. 239); taip pat žr.: *Manėm, kad greit grįšim*, p. 120, 140, 146, 164, 174, 204, 237, 259, 270, 271, 277–278, 297, 303, 313, 328.

⁷² A. B u b n y s, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 164.

Lietuvių politinių organizacijų – nuo socialdemokratų iki nacionalistų – pagrindžio spaudos skaitytojai negalėjo rasti diskusijų, alternatyvių nuomonių apie šalies ateitį. Joje vienareikšmiškai palankiai vertinta tarptautinė padėtis: pasitikėta JAV ir Didžiosios Britanijos politikų pažadais atkurti ikikarines valstybių sienas⁷³, įžvelgta, jog JAV ir Anglija siekia abiejų totalitarinių režimų, nacių ir sovietų, sutriuškinimo⁷⁴. Prognozuota, kad išvadavusi nuo nacių okupacijos savos valstybės teritoriją Raudonoji armija sustos, arba netgi – sustos pasiekusi Lietuvos sieną⁷⁵. Pogrindininkų įsitikinimu, bolševikus bet kokia kaina turėjo sustabdyti Rytprūsių prieigas ginantys vokiečiai⁷⁶. Be to, optimizmo teikė nekritiškai kartojamos vokiečių propagandos žinios apie suirutę Sovietų Sąjungoje – manyta, jog tolesni karo veiksmai išsekusiai SSSR grėstų griūtimi⁷⁷, rašyta apie Raudonosios armijos nenorą kariauti, apie jos užnugaryje veikiančius puikiai ginkluotus (net tankais) antisovietinius partizanus⁷⁸.

Reikia pripažinti, kad buvo ir visiškai nuo realybės atitrūkusių pogrindininkų, samprotavusių apie „sovietų griuvėsius“, būsimą Lietuvos valstybės sieną su Ukraina ir dalies Rytprūsių prisijungimą⁷⁹, 1944 m. birželio mėn. formulavusių antraštes: „Mūsų laisvės ir nepriklausomybės valanda jau beldžiasi į duris“⁸⁰.

⁷³ Karinė ir politinė padėtis, *Į Laisvę*, 1944 02 10, nr. 2, p. 2; Jungtinės Amerikos Valstybės ir toliau nepripažįsta Baltijos šalių okupavimo, *Laisvės kovotojas*, 1944 04 09, nr. 25, p. 2; Lietuvių tautos tragedija, *Nepriklausoma Lietuva*, 1944 07 22, p. 2.

⁷⁴ Paskutinis okupantų siautėjimas, *Vieninga kova*, 1943 09 25, nr. 6, p. 2; 1944 m. sausio mėn. Lietuvos socialdemokratai teigė neabejojantys, kad anglosaksai „apdairiai laukia momento, kuomet galės lemiamu smūgiu parklupdyti ir vokiečius, ir Sovietus“ (Pradėdami, *Lietuvos kelias*, 1944 sausis, nr. 1); panašių nuomonę formavo LLKS laikraštėlis (Reikalinga ištvėrmė, *Laisvės kovotojas*, 1944 03 20, nr. 23, p. 1).

⁷⁵ Besąlyginė kapituliacija, *Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga. Vidaus informacijos tarnyba. Biuletėnis*, 1944 04 11, nr. 2.

⁷⁶ „Galvoti, kad Lietuvą vokiečiai užleis bolševikams, yra nesąmonė, nes tai reikštų esamomis sąlygomis paaukoti bolševizmui ne tik Rytprūsius, bet ir visą Vokietiją. Tiesa, fronto linija gali priartėti ir arčiau mūsų sienų [...], bet Lietuvos bolševikai neišvys niekuomet“, – tvirtino LLKS veikėjai 1943 m. pabaigoje (*Apžvalga*, 1943 11 09, nr. 38, p. 2); panašiai samprotauta 1944 m. pradžioje: „Baltijos kraštai, ypatingai Lietuva, yra paskutinė pačios Vokietijos priedanga nuo bolševikų užplūdimo, prie ko prileisti vokiečiai jokiū būdu nėra pasiryžę“ (Paskutinis Vokietijos šansas, *Apžvalga*, 1944 02 01, nr. 40, p. 2). „Tačiau visai pagrįstai manome, kad tą [bolševikų įsibrovimo į Lietuvą] pavojų galima nugalėti. Viena, mes drauge su latviais ir estais ginsimės. Antra, ir vokiečiai Lietuvos teritoriją gins kaip įmanydami – ne dėl mūsų meilės, bet dėl to, kad Lietuva yra vartai į jų pačių žemę“ (Karinė ir politinė padėtis, *Į Laisvę*, 1944 02 10, nr. 2, p. 2).

⁷⁷ „SSSR išsikvėps iki pasieks mūsų sienas“, – prognozavo Lietuvių frontas 1944 m. pradžioje (*Lietuvių tautinio fronto biuletėnis*, 1944 01 08, nr. 1, p. 10). Panašiai rašyta ir LLKS spaudoje (*Apžvalga*, 1943 11 09, nr. 38, p. 2).

⁷⁸ Karinė ir politinė padėtis, *Į Laisvę*, 1944 02 10, nr. 2, p. 2; Beišsisemianti Sovietų Sąjunga, *Lietuvių fronto biuletėnis*, 1944 05 12, nr. 18, p. 6.

⁷⁹ Žr.: Kokia galės būti pokarinė Lietuva? *Prošvaistė*, 1944 03 22, nr. 10, p. 1; *Naujas žygis*, 1944 05 01.

⁸⁰ *Baltija*, 1944 m. birželio mėn., nr. 5–6, p. 2.

Kaip minėta, atsakomybę už valstybės ateitį prisiėmę VLIK politikai irgi nedramatizavo padėties. „Neabejojame, kad Raudonosios Armijos užėmimas dalies ar viso mūsų krašto bus tik laikinis“⁸¹, – tvirtinta jų atsišaukime „Tautiečiai!“ 1944 m. liepos 16 d., jau netekus Vilniaus ir pabėgėliams plūstant Vokietijos pasienio link. Jie ragino organizuoti partizanų būrius, o gyventojus bei jaunimą – trauktis nuo fronto, patekus bolševikų okupacijon – slėptis, saugotis, kad nebūtų suimti ir išvežti⁸².

Iš esmės vieninga politinio pagrindžio pozicija dėl valstybės ateities, skleista informacinės izoliacijos sąlygomis nuo 1943 m., neabejotinai prisidėjo formuojant visuomenės supratimą apie karo baigtį ir lemiant žmonių sprendimus, kaip elgtis sovietų okupacijai prasidėjus. Ši pozicija darė įtaką ir karininkų, Vietinės rinktinės štabo vadovybės sprendimams: savo pranešime VLIK generolas P. Plechavičius rašė 1944 m. balandžio mėn. galvojęs, kad „vokiečiai žūt–būt laikys frontą prieš rusus, kad neįsileistų jų į Vokietiją“ ir bandys susitarti su Vakarų santarvininkais⁸³. Dar daugiau, Vietinės rinktinės vadai buvo įsitikinę, kad ji pajėgi sulaukyti puolantį priešą: štabo viršininkas Oskaras Urbonas, sukvietęs spaudos atstovus, 1944 m. kovo mėn. aiškino apie rinktinės „griežtą“ nusistatymą „visus bolševikus išnaikinti ir pašalinti bet kokią jų sudaromą pavojų“, vyti priešą už Lietuvos ribų:

Kuris dalinio vadas sustos ant sienų ribos, jei ją peržengęs gali priešą galutinai sumušti? [...] Negalima leisti persekiojamam priešui atsigauti ir duoti jam progos naujai persiformuoti. Todėl ir Rinktinės daliniai, naikindami iš Lietuvos vejamus priešus, atskirais atvejais galės ir privalės peržengti Lietuvos ribas, turėdami iš anksto vyriausiosios vadovybės suteiktus konkrečius uždavinius⁸⁴.

Tad ateities prognozės 1944 m. vasarą buvo grindžiamos su realia padėtimi gerokai prasielenkiančiais karinės ir politinės padėties vertinimais. Tačiau būtent šie vertinimai skatino karo pabėgėlius pernelyg nenutolti nuo Lietuvos (ir todėl tiek daug jų buvo grąžinti į SSSR), būtent jie tapo nueinančios epochos politiniu testamentu – netrukus jie ėmė lemti ginkluoto Lietuvos partizanų pasipriešinimo sovietų režimui mastą, o Vokietijoje, vėliau JAV veikę politikai bei karininkai irgi ilgai nesiliovė ieškoti greitai prasidėsiančio Lietuvos išlaisvinimo, Vakarų šalių naujo karo prieš SSSR ženklų ir ragino tam rengtis⁸⁵.

⁸¹ Į spaudą pateko: Tautiečiai! *Nepriklausoma Lietuva*, 1944 07 22, p. 1.

⁸² Ten pat.

⁸³ 1945 m. rugsėjo mėn. [diena nenurodyta] generolo P. Plechavičiaus pranešimas Vyriausiajam Lietuvos išlaisvinimo komitetui, *Dokumentai Lietuvos Vietinės rinktinės istorijai*, sud. Z. Raulinaitis, Chicago, 1990, p. 27.

⁸⁴ Vietinės Rinktinės organizavimas (Štabo viršininko plk. Urbono pareiškimas), *Panevėžio apygardos balsas*, 1944 03 11, nr. 10, p. 3.

⁸⁵ J. B a n i o n i s, *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*, Vilnius, 2010, p. 123; V. A d a m k u s, min. veik., p. 33–34; Gen. Nagiaus pareiškimas Lietuvos įgaliotam ministeriui JAV, *Karys* (Niujorkas), 1952, nr. 2,

Išvados

Lietuvoje prasidėjus karo veiksmams ir sovietų kariuomenei užėmus Vilnių ir Kauną, 1944 m. liepos–spalio mėnesiais į Vokietiją patraukė apie 80 tūkst. gyventojų (nėskaičiuojant po vokiečių evakuacijos ištuštėjusio Klaipėdos krašto gyventojų). Stichiško jų traukimosi niekas nekoordinavo, nors situaciją nesunku buvo numatyti iš anksto, kai Lietuvoje teko rūpintis dešimtimis tūkstančių karo pabėgėlių iš Rusijos, Ukrainos ir Baltarusijos. Tiesa, ir okupacinė vokiečių valdžia, ir lietuviškoji generalinių tarėjų savivalda 1944 m. pavasarį buvo parengusios gyventojų bei turto evakuacijos planus, tačiau niekas nedrįso imtis iniciatyvos juos įgyvendinti.

Tik 1944 m. liepos mėn. pradžioje vokiečių valdžia ėmė organizuoti numatytų asmenų, turto bei institucijų išvežimą ir naikinimą. Lietuviškoji administracija gyventojų evakuacijai neturėjo nei realios valdžios galių, nei resursų. Dauguma gyventojų namus paliko apimti panikos – bėgti juos privertė sovietų režimo represijų baimė, karo veiksmų keliama pavojai. Kita vertus, pasitraukti nutarusiųjų skaičių gerokai padidino vyravusios prognozės, kad liepos mėnesį prasidėjusi sovietų okupacija netruks ilgai. Tokios optimistines politines nuotakas skatino ir vokiečių propaganda (palaikiusi vis dar stipraus Trečiojo reicho įvaizdį), ir maždaug pustrėčio mėnesio Lietuvoje „įstrigę“ karo veiksmai (kai rugpjūčio–spalio mėn. Raudonoji armija čia sustojo papildyti savo rezervų), ir visų kryptių lietuvių pogrindžio organizacijos, kurių spaudoje 1943–1944 m. tvirtinta, jog Lietuvos valstybingumui didelių pavojų nėra, pasibaigus karui Vakarų sąjungininkai atkurs buvusias valstybių sienas. Pogrindžio organizacijos nemanė, kad sulaukta ilgos sovietų okupacijos išvakarių, išvykdami iš Lietuvos politikai patys tikėjosi greitai grįžti ir paliko greitų politinių permainų viltis.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

Apžvalga [LLKS pogrindžio leidinys], 1943–1944.

Ateitis [Kaune valdžios organų leistas dienraštis], 1944.

Baltija [Baltų vienijimo sąjūdžio pogrindžio leidinys], 1944.

Į Laisvę [Lietuvių fronto pogrindžio leidinys], 1944.

Karys [Vokietijoje, vėliau JAV leistas žurnalas], 1944, 1952.

Laisvės kovotojas [LLKS pogrindžio leidinys], 1944.

Lietuviai [Berlyne valdžios organų leistas laikraštis, skirtas Reiche gyvenantiems lietuviams], 1943–1944.

Lietuvių fronto biuletėnis, 1944.

p. 39; B u t a t a s, Karas ar taika 1952?, ten pat, 1952, nr. 4, p. 97 ir kt.

Lietuvių tautinio fronto biuletėnis [Lietuvių fronto pagrindžio leidinys], 1944.
Lietuvos kelias [Socialdemokratų partijos „Naujosios Lietuvos“ organizacijos leidinys], 1944.
Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga. Vidaus informacijos tarnyba. Biuletėnis, 1944.
Naujas žygis [pogrindžio leidinys, red. Zenonas Blynas], 1944.
Naujoji Lietuva [Vilniuje valdžios organų leistas dienraštis], 1944.
Nepriklausoma Lietuva [VLIK pogrindžio leidinys], 1944.
Panevėžio apygardos balsas [Panevėžyje valdžios organų leistas laikraštis], 1944.
Prošvaistė [Utenos apskrities pogrindinės „Kęstučio“ organizacijos leidinys], 1944.
Savitarpinės pagalbos žinios, 1944.
Ūkininko patarėjas [valdžios organų leistas laikraštis], 1944.
Vieninga kova [pogrindžio leidinys, red. Jurgis Noreika], 1943–1944.

ADAMKUS, Valdas. *Likimo vardas – Lietuva*. Kaunas: Santara, 1998.

Bėgome nuo teroro. Iš tėvynės išblokštųjų atsiminimai. Red. J. Prunskis. Chicago, 1980.

BRIZGYS, Vincentas. *Gyvenimo keliai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga, 1993.

CHURCHILL, Winston. *Antrasis pasaulinis karas*. T. IV: *Triumfas ir tragedija*. Vilnius: Briedis, 2017.

DAUMANTAS, Juozas. *Partizanai*, 6 leid. Vilnius: Obuolys, 2015.

DOGELIS, Povilas. *Kas pergyventa. 1930–1949 metų dienoraštis*. Parengė R. Laukaitytė. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2017.

Dokumentai Lietuvos Vietinės rinktinės istorijai. Sud. Z. Raulinaitis. Chicago: Vydūno fondas, 1990.

KAPAČINSKAS, Juozas. *Siaubingos dienos. 1944–1950 metų atsiminimai*. Chicago: Čikagos lietuvių literatūros draugija, 1965

KARAŠA, Motiejus. *Gyvenimo sūkuriuose. Atsiminimai 1901–1951*. Chicago: Devenių kultūrinis fondas, 1982.

KEMEKLIS-KERŠTAS, Bronius. *Nesipriešinti genocidui negalėjom. Eilinio partizano atsiminimai*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, Lietuvos gyventojų genocido ir rezidencijos tyrimų centras, 2015.

LUKOŠEVIČIUS, Algirdas. *Rytų Prūsijos keliais*. Kaunas: Judex, 2005.

MACEINA, Antanas. Nuo ko mes bėgome. *I laisvę*, 1971, Nr. 51, p. 6–22.

MACELIS, Antanas. *Atsiminimai*. Parengė G. Rudis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.

MALIŠAUSKAS, Jurgis. Apkasų darbininko prisiminimai (1944–1945). *Krantai*, 2012, p. 73–79.

Manėm, kad greit grįšim. 18 pokalbių apie pasitraukimą į Vakarus 1940–1944 m. Sud. D. Cidzikaitė ir kt. Vilnius: Aukso žuvys, 2014.

MAŠIOTAS, Justinas Juozas. *Nuo Vaitiškių iki Augsburgo: karo meto atsiminimai*. Kaunas: Vytauto didžiojo universitetas, 2012.

MATULIONIS, Jonas. *Neramios dienos*. Toronto: Tėvynės žiburiai, 1975.

MAURAGIS, Aleksandras. Jonas Šliūpas mano prisiminimuose. In: BŪTĖNAS, Julius. *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*. Vilnius: Žara, 2004, p. 231–242.

PABEDINSKAS, Kazys. *Nuo Plungės iki Maroko. Atsiminimai*, Chicago: Draugo sp., 1988.

PAŠKONIS, Augustinas. *Marijampolės karo mokyklos ir jos kariūnų likimas*, [s.l., s.a.].

RAŠTIKIS, Stasys. *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*. D. II. Los Angeles: Lietuvių dienos, 1957.

RIMŠELIS, Vaclovas. *Nuo Murmų iki Čikagos*. Kaunas: Marijonų talkininkų centro I-kla, 2012.

SIDZIKAUSKAS, Vaclovas. *Lietuvos diplomatijos paraštėje*. Vilnius: Vaga, 1994.

ŠILAS, Povilas. *Mano kryžiaus kelių odisėja*. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1994.

TAŽIS, Erikas Jonas. *Pabėgėliai*. Šiauliai: Saulės delta, 2016.

ŽVINYNS, Jonas. *Mano gyvenimo užrašai*. Vilnius: Mintis, 1993.

ANTONS, Jan-Hinnerk. Flucht ins „Dritte Reich“. Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945). In: *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe, 14 (2017), H. 2, S. 231–257.

ANUŠAUSKAS, Arvydas. Pasipriešinimo židiniai: pagrindinė spauda 1944–1987 metais. *Darbai ir dienos*, 2004, Nr. 38, p. 49–57.

BANIONIS, Juozas. *Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezidencijos tyrimų centras, 2010.

BARTUSEVIČIUS, Vincas. *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje 1945–1951*. Vilnius: Versus aureus, 2012.

BRASLAUSKAS, Justinas. Okupacinė darbo prievolių politika Lietuvoje 1941–1944 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, 2015, Nr. 15, p. 38–59.

BUBNYNS, Arūnas. *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.* Vilnius: Veja, 1991.

BUBNYNS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 1998.

ČEKUTIS, Ričardas. Partizanų spauda 1944–1953 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2, p. 181–195.

DAPKUTĖ, Daiva. Be teisės sugrįžti: Lietuvos gyventojų priverstinės migracijos keliai ir likimai po Antrojo pasaulinio karo. In: *Apokalipsy bałtyckich światów // The Apocalypses of the Baltic Worlds*. Pod red. J. Niewulis-Grablunas, J. Prusinowskiej, J. B. Walkowiak. Poznań: Wydawnictwo Rys, 2017, p. 59–68.

DAPKUTĖ, Daiva. Lithuanian Diaspora: from Displaced Persons to Diaspora Politics. In: *Population displacement in Lithuania in the Twentieth Century: Experiences, Identities and Legacies*. Ed. T. Balkelis, V. Davolit. Vilnius: Academy of Arts Press, 2015, p. 236–258.

DIECKMANN, Christoph. *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*. T. 2. Göttingen: Wallstein Verlag, 2011.

JUODIS, Darius. *Šiapus ir anapus kordono. Sovietų saugumo veikla prieš lietuvių išėvįją 1945–1991 m.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2016.

KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Klaipėdos krašto repatriantai ir jų padėtis 1945–1950 m. *Lituanistica*, 1991, Nr. 2, p. 35–48.

KAIRIŪKŠTYTĖ, Nastazija. Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais. *Lietuvos istorijos metraštis*. 1992, 1994, p. 145–150.

KRANIAUSKIENĖ, Sigita; POCYTĖ, Silva; LEISEROWITZ, Ruth; ŠUTINIENĖ, Irena. *Klaipėdos kraštas 1945–1960 m.: naujos visuomenės kūrimasis ir jo atspindžiai šeimų istorijose*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2019.

KRAUJELIS, Ramojus. *Lietuva Vakarų politikoje: Vakarų valstybių nuostatos Lietuvos okupacijos ir aneksijos klausimu 1940–1953 metais*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2008.

LAUKAITYTĖ, Regina. *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010.

Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Sud. A. Anušauskas ir kt. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2007.

LUGOVOJUS, Mantvydas. Kasdienis gyvenimas Kaune vokiečių okupacijos metais (1941–1944): būstas, maistas ir pramogos. *Kauno istorijos metraštis*, 2016, Nr. 16, p. 103–165.

PŠIBILSKIS, Vygintas Bronius. *Mykolas Biržiška. Patrioto, mokslininko, kultūrininko gyvenimo ir veiklos pėdsakais*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.

RAŽINSKAITĖ, Ugnė. Vokietijos išdegtos žemės politikos padariniai Vištyčio apylinkių gyventojams Antrojo pasaulinio karo metais. *Genocidas ir rezistencija*, 2013, Nr. 2, p. 116–138.

RUZGAS, Albertas. *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai. Okupacijų metai. 1940–1989. Leidinių sąvadas*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2010.

SAFRONOVAS, Vasilijus. Klaipėdos užėmimo 1944–1945 metais kontroversijos. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 2009, t. 18, p. 127–150.

STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Priverstinės migracijos LSSR: etninių mažumų atvejis (1940–1941, 1944–1989 m.). *Oikos*, 2016, Nr. 2, p. 19–28.

TRUSKA, Liudas. 1941–1944 m.: kas buvo lietuvių priešas nr. 1? *Kultūros barai*, 2002, Nr. 4, p. 85–95.

TRUSKA, Liudas. *Lietuva 1938–1953 metais*. Kaunas: Šviesa, 1995.

TRUSKA, Liudas. Politiniai lietuvių orientyrai Antrojo pasaulinio karo metais. In: *Lietuvių tauta antinacinės koalicijos kovų verpetuose*. Ats. red. H. Šadžius. Vilnius: Margi raštai, 2003, p. 59–77.

ЗЕМСКОВ, Виктор. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. *Труды Института российской истории*, Вып. 11, 2013, с. 244–284.

ПОЛЯН, Павел. *Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине*. Москва: РОССПЭН, 2002.

**THE LAST MONTHS OF THE GERMAN OCCUPATION IN LITHUANIA:
ESCAPE OF THE CIVILIAN POPULATION TO THE REICH
AND POLITICAL EXPECTATIONS IN 1944**

Summary

REGINA LAUKAITYTĖ

The article analyses the situation in Lithuania in the last months of the German occupation, focusing on what preparations were made for the evacuation of the population in the spring and summer of 1944 and how it proceeded, and the impact of the actions and propaganda of the German authorities and the deliberations of Lithuanian underground organisations regarding the political and military situation and the end of the war on the numbers of war refugees (around 80,000 people left in July–October, with the exception of the Klaipėda region, which was deserted after the Germans retreated) and citizens' political expectations. The research is based on historiography, official and underground publications, diaries and memoirs.

During the war, there was no political centre in Lithuania that processed reliable political information and provided it to the public. Although, starting from 1943, there were institutions and organisations to take care of war refugees flooding in from the USSR, when the Red Army crossed the Lithuanian border in early July 1944, local government was no longer coordinating population movements. The German occupying authorities and the Lithuanian government, consisting of general advisers, had prepared plans for the evacuation of the population and property; however, until the very last minute, no one risked taking the initiative to implement them.

People in Lithuania were still quite optimistic in the summer and autumn of 1944. Quite a few believed that the front would stabilise at the German border, and that the Soviet Union 'will run out of steam' and suspend hostilities. Optimism was encouraged by official German propaganda, and the fact that in August–October, military action 'stuck' in Lithuania for two and a half months, as the Red Army stopped in order to replenish its supplies. Moreover, influential Lithuanian underground organisations did not believe that the country was on the brink of a long Soviet occupation, and did not discuss the situation of the civilian population. Lithuanian underground organisations, from Social Democrats to Nationalists, which were unequivocally optimistic about the international situation, believing the promises of US and British politicians to restore prewar borders, used the press and proclamations to shape expectations in society that the Soviet occupation would be temporary. Politicians leaving Lithuania expected to return soon, thus leaving the people with the hope of rapid political change.

Gauta 2020 m. rugsėjo mėn.

Priimta 2020 m. spalio mėn.

Regina Laukaitytė – Lietuvos istorijos instituto XX amžiaus istorijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius LT-01108.

El. paštas: regina.laukaityte@istorija.lt